

Cemil Meriç'te Pozitivizm Eleştirisi

Aslı Üner*

Cemil Meriç'in herhangi bir ideolojiye karşı olan tutumu onun genel olarak ideoloji kavramı hakkındaki tutumundan ayrı düşünülemez. Bu sebeple pozitivizmle ilgili düşüncelerine geçmeden önce ideolojilere karşı olan genel tavrıyla ilgili bilgi vermek faydalı olacaktır. Bu tavrın en net anlaşılabilceği yer ise hiç şüphesiz *Bu Ülke* adlı kitabında geçen şu ifadedir: "İzm'ler idrakimize giydirilmiş deli gömlekleri. İtibarları menşe'lerinden geliyor. Hepsi de Avrupalı" (Meriç, 2016a, s. 92). İzm'ler idrakimize giydirilen deli gömlekleridir çünkü hepsinin iddiası aynıdır: Dünyaya bu noktadan bakmak gerekli, hakikat tam olarak burada... Bunun devamında ise bizden beklenen sorgusuz sualsiz bir teslimiyettir. İdeoloji hâline dönüşen izm'ler insan düşüncesini sınırlayarak algı çerçevesini yeniden kodlar. Bu açık şekilde düşünce hürriyetine vurulan bir settir. Bu fikirlerden yola çıkan Cemil Meriç, Batı kurgusuyla hayatı düzenlemenin anlamsızlığına sıkça değinir, kuru teorik çerçeveden ibaret olan ideolojilere, kendi tarihsel tecrübesinden beslenmeyen, ortak bir anlam ufkunun eseri olmayan teorik çerçevelere de karşı çıkar (Cündioğlu, 2006, s. 152,156-157).

Meriç'e göre "ideoloji", karanlık ve kaypak bir kelimedir ve bu yüzden de sık sık yanlış kullanılır (Meriç, 2009, s. 36). 18. yüzyılın sonunda psikoloji ile eşdeğer kabul edilen ideolojinin diğer anlamı ilmî olmayan düşüncelerdir, içtimâî bir sınıfın menfaatlerini gizleyen, ilim maskesine bürünen, ama ilmî olmayan düşünceler. Daha sonra kelimenin garip bir şekilde

* Arş. Gör. Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü. asliuner@gumushane.edu.tr

itibar kazandığına değinen Meriç, bütün politik ve sosyal doktrinlerin bu isimle anıldığını söyler (Meriç, 2009, s. 37).

Meriç'e göre izm'ler düşünceye dur diyen bir dogmadır. Hakikat olmayan şeyleri hakikat gibi gösteren, ülkeden ülkeye taşınınca bütün değerlerini kaybeden birer mittir. İdeolojilerin kinlerimize takılan bir maske olduğunu söyler (Meriç, 2009, s. 95). İdeolojileri insanların yarattığı birer Tanrı olarak gören Meriç, insanları ise yüzyıllardır bu savaşın piyonlarına, oyuncak askerlerine benzetmektedir. Bütün olumsuz düşüncelerine rağmen yine de ideolojilerden umudunu kesmek istemez. Onun bu tutumunu bir tür tutarsızlık olarak değil fakat insanları bir araya getirebilecek bir ideolojinin mümkün olabileceğine dair duyduğu bir umut olarak ele almak gerekir. Önemli olan, bütün ideolojilere kapıyı açmak, hepsini tanımak, hepsini tartışmak ve ülkemizin kaderini onların aydınlığına fakat tarihimizin büyük mirasına bakarak inşa etmektir (Meriç, 2016a, s. 96). Onun asıl karşı çıktığı, bir ideolojinin sadece Avrupa kökenli olduğu için meşru ve değerli sayılmasıdır. Tam da bu noktada Cemil Meriç, birçok eserinde Batı'nın tahakkümcü ideolojilerine karşı Doğu'nun irfan hazinelerine dikkat çekmiştir. İzmlere karşı olan tutumunu genel hatlarıyla çizmeye çalıştığım Cemil Meriç'in bir tür sosyal ve siyasal proje hâline gelen pozitivism'e karşı tavrı da oldukça olumsuzdur.

Pozitivizmin Türkiye'ye girişi 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı modernleşme sürecinin bir parçası olarak kabul edilir. 1789 Fransız Devrimi'nin ardından ülkede baş gösteren toplumsal ve siyasal kriz sırasında doğan ve gelişen Fransız pozitivismi, Osmanlı İmparatorluğu'na da yine bir kriz döneminde ithal edilmiştir. Batıda toplumsal çalkantılara son vermek amacıyla "düzen ve ilerleme" hedefleriyle ortaya çıkan pozitivism, Doğu'da da İmparatorluğun direncini arttıracak bir reçete olarak görülmüştür. Batı'nın kendine özgü siyasal ve toplumsal sorunlarına yönelik ortaya çıkan bu akım aynı zamanda sağlam felsefi temellere ve güçlü bir epistemolojik boyuta sahiptir. Fakat söz konusu görüşün ülkemize girişi epistemolojik yönüyle değil daha ziyade siyasal yönüyle olmuş, toplumda politik ve ideolojik olarak içselleştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde devleti kurtarmak için can simidi olarak görülen pozitivism, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise toplumu şekillendirmek ve Batılaşdırmak maksadıyla bir araç olarak kullanılmıştır (Kabakçı, 2008, s. 41).

Pozitivizmle tanışma tarihimize kısaca değindikten sonra Cemil Meriç'in pozitivism'e yönelttiği eleştirilerin neden önemli olduğuna dair bir şeyler söylemek de gerekebilir. Tanzimat sonrası Türkiye'de Batı menşeli çeşitli ideolojilerin ortaya çıktığını görürüz, fakat 1950'lerden sonra bu

ideolojilerin yayılması muazzam bir hız kazanmıştır. Meriç'in deyimiyle Türkiye'de insanlar nezleye yakalanır gibi ideolojilere yakalanmaya başlamıştır (Meriç, 2016a, s. 128). Pozitivizm, bu dönemde ülkemizde en hızlı ve bilinçsizce benimsenen ideolojilerin başında gelir. Aslında Cemil Meriç, Batılılaşma sürecini değerlendiren isimlerden yalnızca biridir. Onu diğer isimlerden ayrı tutan yukarıda değindiğimiz sürece bizzat tanıklık etmesinde yatar. Onun bize aktardığı tablo ve yaptığı değerlendirmeler, sadece dünle sınırlı olmayıp yarına da ışık tutacak niteliktedir.

Cemil Meriç'in eleştirilerine geçmeden önce pozitivizm olarak anılan iki felsefi düşünceyi birbirinden ayırmamız yerinde olur. Bunlardan ilki, August Comte'un 19. yüzyılda temellerini attığı ve Fransız pozitivizmi olarak bilinen görüş, ikincisi ise 1920'lerde Viyana Çevresi tarafından oluşturulan ve mantıkçı pozitivizm olarak da adlandırılan görüştür. Meriç'in eleştirilerinin Viyana Çevresi'ne değil fakat bir tür sosyal ve siyasal proje hâline gelen Fransız pozitivizmine olduğunu belirtmek önemlidir.

Pozitivizm terimi ilk olarak Saint Simon tarafından kullanılmıştır. Onun öğrencisi olan August Comte ise bu düşüncenin temellerini atan, onu olgunlaştıran kişidir. Simon ve Comte, bilime duydukları saygıyı ve toplumsal olguların bilimsel olarak araştırılması gerekliliğini ısrarla vurgulamışlardır. Bilimsel araştırmanın ilkelerini ortaya koymanın gerekli olmadığını düşünürler. Çünkü onlara göre "bilim" ve "bilimsel" gibi sözcükler daha fazla açıklama gerektirmeyen, kesin ve problemsiz sözcüklerdir. Bu bağlamda Fransız pozitivizminin tarihsel önemi, onun "bilim" ve "bilimsel" gibi sözcüklerin içeriklerini dikkate almadan, kişinin kendi öğretisini yüceltme amacıyla kullanma eğilimine katkıda bulunmasıdır (Gordon, 2015, s. 341).

Pozitivizmin en temel amacı, "metafizik" olarak adlandırılan şeyleri rasyonel söylem alanından uzaklaştırmaktır. "Metafizik" sözcüğü, burada gözlemsel olmayan kavramları kullanan bütün söylem biçimlerini içerecek çok kapsamlı bir terim olarak kullanılır (Gordon, 2015, s. 655). Bu bağlamda pozitivistlerin asıl amacı modern dünyada hâlâ yaygın olan metafizik kanaatleri ortadan kaldırmaktır. Fakat bu niyeti gerçekleştirirken hem insan düşüncesinin büyük bir alanının (şiir ve diğer güzel sanatların, etîğin ve değerlerle ilgilenen diğer disiplinlerin ve bütün dinsel inanç biçimlerinin) bilimsel statüsünü yadsır hem de bu alanlara basit bir anlaşılabilirlik veya "anlam" atfetmekten kaçınırlar. Pozitivizme göre doğa bilimlerinin dışında, güdüler ve tercihler gibi gözlemsel olmayan kavramları kullanan sosyal bilim disiplinlerinin de, ampirik verileri kulansalar dahi, değersiz

olarak göz ardı edilmemeleri için bu türden kavramların ayıklanması ve bu temelden yeniden inşa edilmesi gerekmektedir (Gordon, 2015, s. 656).

Sosyal bilimlerde karşımıza çıkan pozitivist görüşü üç ana eğilim karakterize eder: Bunlardan ilki, bilginin sadece deneyime dayanması gerektiği eğilimi. İkincisi, doğa bilimi yöntemlerinin toplumsal fenomenlerle ilgili değişmez yasalara veya yasa benzeri genellemelere ulaşmak amacıyla sosyal dünyaya uygulanması gerektiğini öne süren metodolojik bilimsel yöntemin birliği eğilimi. Üçüncü ve son olarak da; olgularla değerler arasında katı bir ayırım yapan, bilginin statüsüyle ilgili olarak normatif iddialarda bulunmayı reddeden aksiyolojik yansızlık, tarafsızlık eğilimidir (Cevizci, 2005, s. 302-303).

Comtecu pozitivism, epistemolojik anlamda doğru bilgiyi teoloji ve metafizik karşıtı olacak şekilde yalnızca maddi dünya üzerinden temellendiren bir düşünce tarzıdır. Comte'un "sosyoloji"ye "toplumbilim" derken asıl amacı toplumsal davranışın incelenmesinin, pozitif doğa bilimlerinin incelemeleri kadar güçlü, mantıken sağlam ve pratik sonuçlar doğurucu hâle getirilmesini sağlamaktır. Toplumsal davranış, evrendeki diğer faaliyetlerin sadece değişik bir biçimidir ve aynı epistemolojik hakikatlere tabidir. Pozitif bilim artık her türlü betimleme ve açıklamanın meşruiyet kaynağı olarak hem teolojinin hem de metafiziğin yerine geçmiştir. En azından Comte öyle olmasını istiyordu diyebiliriz (Cevizci, 2005, s. 305).

Comte'u bir başlatıcı ve çağının en şekilci zekâlarından biri olarak gören Cemil Meriç, "pozitif" kavramını "olurluk" diye çeviren (kendi ifadeyle) tembel ve şuursuz sözde düşünörlere çok kızır. Ona göre pozitivism, pozitif olan yani metafizik veya teolojik olmayan bir parça gerçeklik demektir (Meriç, 2009: 36). Pozitivism, kahramanı insan olan sosyal hadiselerin determinizme bağı olduğunu iddia eder. 16. ve 17. yüzyılda kurulmaya başlayan fizik, kendini kilisenin mahkûmiyetinden kurtarmak için ilmin çıkarlar ötesi olduğunu haykırmıştır. Böylece Tanrı, ilim dünyasından kovulmak istenmiştir. Bu şekilde ilim, insanî olmayan bir hüviyet kazanır. Matematik ise bu ilmin metodu kabul edilmiştir (Meriç, 2009, s. 40).

Tarafsızlık ve objektiflik, pozitivism göre bilimsel olmanın gerekli koşullarındandır. Meriç, Batı'nın, benimsediğini iddia ettiği tarafsızlık ve objektiflik gibi değerlere hiçbir zaman sahip olmadığını söyler. "İbn Haldun" adının bugüne kadar Batı'nın el kitaplarında geçmemesi, bunun en güzel kanıtıdır. Avrupa tarafsızlığı temsil ettiğini iddia etse de Doğu'ya tamamen kapalıdır (Meriç, 2009, s. 19). Cemil Meriç'in "sosyoloji" ve "tarih" disiplinleri üzerinden verdiği örneklerden yola çıkarak onun tarafsızlık ile ilgili fikirlerini daha net görebiliriz.

Meriç'e göre "sosyoloji" ve "tarih" disiplinlerinin konusu neredeyse aynıdır. İkisi de global ilimlerdir. "Tarih" daha çok dünle meşguldür, "sosyoloji" ise bugünle. İkisinin de konusu zaman ve bütünüyle insandır (Meriç, 2009, s. 48). Cemil Meriç, tarihî olayların, yaşamın ve fikirlerin genel yaklaşımlarla değerlendirilme girişimine karşı çıkar. Adı her ne olursa olsun bir ideoloji taraftarı olup genel cümleler ve kavramlar üzerinden hayatı anlamayı Meriç asla kabul etmez. Ona göre kişinin içinde bulunduğu yaşamsal koşullar, onun düşünmesinden önce gelir ve beraberinde de düşünceler, yaşam doğrultusunda şekillenir (Meriç, 2016b, s. 286). Hiç kimse yaşadığı hadiselerden, kinlerinden ve aşklarından sıyrılmaz. Yankıları sönen uzak bir devrin bile, içtimai sınıfımıza göre bir manası vardır. O hâlde tarihte bir relativite (görecelik) vardır. Ona göre sosyal ilimlerle uğraşacak olan kişinin kabul etmesi gereken ilk kural, bu alanın rölatifliğidir. Meriç'e göre taraf tutmayan insan, şahsiyeti felce uğramış insandır. Fakat taraf tutarken de neye taraf olduğumuzu bilmemiz gerekir. Tarafsız bir kimsenin olamayacağı gibi tarafsız bir sosyoloji veya tarih disiplini de mümkün değildir. Meriç'e göre pozitivistimin özellikle sosyal alandaki tarafsızlık ve objektiflik iddiası hiçbir zaman gerçekleşemez.

Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları* adlı kitabında doğa bilimlerinin kuruluşu ve gelişimiyle ilgili süreçlere de değinir. Onun deyişiyle, ilk olarak bugün doğa bilimleri olarak andığımız, insanla ilgili olmayan ilimler, felsefenin kucağından ayrılmıştır. Matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve nihayet sosyoloji. Müspet ilimler doğayla ilgili birçok başarıya imza atarak insanın eline sınırsız bir güç vermiştir (Meriç, 2009, s. 21). Fakat bu durum fizik, kimya, biyoloji gibi disiplinlerin sosyoloji ve tarih gibi disiplinlerden oldukça farklı olduğu gerçeğini değiştirmez. Örneğin, biyoloji insanı sadece canlı olarak ele alır. Fakat insan bütün varlıklardan üstündür ve bu durum onun ayrı bir ilmin konusu olmasını gerektirir. İnsanı ilimler, insanı insan yapan düşünce ve duygu dünyası üzerine tekâsüf ederler (Meriç, 2009, s. 45). İnsan, kinlerinden veya sevgilerden ayrılamaz. Dolayısıyla pozitivistimin özellikle sosyal alandaki değerler-üstünlük iddiası Meriç'e göre ulaşılması imkânsız bir hedeften öteye gidemez.

Pozitivism, toplumun determinist yasalara bağlı olarak işlediğini öne sürer. Comte'a göre toplumlar zorunlu olarak teolojik, metafizik ve pozitif evrelerden geçerler. Her dönem, kendisinden önceki dönemin zorunlu bir sonucudur, kendisinden sonraki dönemin ise hazırlayıcısıdır. Birbirini zorunlu olarak sırayla izleyen bu aşamalar, düşünce biçimindeki özelliklere bağlı olarak tüm toplumsal yapıyı da belirler. Meriç, pozitivistimin öne sürdüğü toplumun determinist bir yapıya sahip olduğu iddiasını da kabul

etmez. Evrenin determinist olarak işlemediğine dikkat çeken Meriç'e göre *univers* (tek evren) değil, *plurivers* (pek çok evren) vardır. Madde dünyasında bir nizam olduğu doğrudur, fakat insan dünyasında bu türden bir nizamdan bahsetmek olanaksızdır. Fizik dünyasında yasalar vardır, insan dünyasında ise hürriyet hüküm sürer (Meriç, 2009, s. 33-34). Sosyal alanda bütün cemiyetleri kucaklayan ve zamanın dışına çıkan bir yasa yoktur. 20. asrın başında Boutroux, Brunschvig ve Bergson katı bir determinizmi insanî sahada kabul etmezler ve determinizme ilk darbeyi indirirler. Döneminin bilimsel yeniliklerine hakim olan Meriç, izafiyet teorisine atıfta bulunarak mikroskobik dünya ile makroskobik dünyanın konularının birbirinden ayrı olduğunu söyler. Konularında en çok kesinlik görülen fizik dahi bilimin geldiği son noktada temelinden sarsılmıştır. Mikrofizik dünyada belli şartlar altında belli şeyler olmayacağına göre körü körüne bir determinizmi savunmak anlamsızdır. Meriç, bu durumu Tanrıdan sonra insanın da tahtını ve tacını kaybetmesi olarak yorumlar (Meriç, 2009, s. 32,37).

Cemil Meriç'in pozitivistliğe yönelttiği diğer bir eleştiri ise "yöntem" vurgusudur. Pozitivist yöntemin kavram genelleştirmeleri ile yaptığı açıklama çabalarının aksine, her kavramın tarihsel bir seyri olduğuna inanan Meriç, kavramların içeriğinin toplumun geçirdiği evrelere göre şekil aldığını, bundan dolayı da bir kavramı ele alırken pozitivist yöntem bilincinde olduğu gibi genelleyici değil, tarihselci ve fenomenolojik bir yöntemle anlamaya çalışılmasının daha doğru olacağını söyler. Örneğin, "entelektüel" kavramını ele alırken her ideolojinin ve toplumun "entelektüel" tarifinin kendi tarihsel süreçleri doğrultusunda şekillendiğini göstermeye çalışır (Meriç, 2015, s. 22). Meriç'in insana ait gerçeklikleri bulma çabası, dönemin pozitivist yöntem bilincine ait paradigmatik yapı karşısında önemli bir yere sahiptir (Kahraman, 2015, s. 40). Cemil Meriç'in denemeleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde onun bütün metodolojik kalıpları aşma çabası görülecektir.

Sonuç olarak, yukarıda betimlemeye çalıştığım üzere Cemil Meriç, pozitivistliğin sosyal ve siyasal bir proje olarak ele alınmasına ve toplumun bu projeye uygun olarak şekillendirilme çabasına karşı çıkmaktadır. Bu sebeple onun eleştirileri yoğun olarak sosyal bilimler bağlamında değerlendirilir. Meriç, pozitivist görüşün aksine olgularla değerler arasında katı bir ayırım yapmayı reddederken sosyal alandaki tarafsızlık ve objektiflik iddialarının hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğinde ise ısrarlıdır.

Kaynaklar

- Balkız, B. (2015). Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji. *Mediterranean Journal of Humanities*, 2: 123-149.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Ansiklopedisi*. Ankara: Babil Yayınları.
- Cündioğlu, D. (2010). *Bir Mabed Savaşçısı*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Gordon, S. (2013). *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, (Çev. Ümit Tatlıcan, Hasan Kösebalaban), İstanbul: Küre Yayınları.
- Kabakçı, E. (2008). Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (11), 41-60.
- Kahraman, Y. (2015). *Modern Türk Düşüncesinde Hermenötik*. İstanbul: Tezkire Yayıncılık.
- Meriç, C. (2009). *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2014). *Kırk Ambar*. C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2015). *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2016a). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2016b). *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları.